

Twée bijzondere torenbekroningen in het Sticht

De Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort en de Cuneratoren in Rhenen nader beschouwd

Wie kent niet de torens van Amersfoort en Rhenen, met hun karakteristieke houten bekroning? Die bijzondere vormen zijn niet toevallig. Zij verwijzen naar de kroon van de keizer van het Heilige Roomse Rijk en naar de Rotskoepelmoskee in Jeruzalem, die toen voor de Tempel van Salomo werd aangezien.

De Hof en Sint Joriskerk.
Erfgoedfoto.nl – Jos Stöver

Utrecht, Domtoren.
Foto: RCE Amersfoort.

Rhenen, Cuneratoren.
Foto: auteur.

Inleiding

De provincie Utrecht telt drie hoge gotische torens, die als sterk verwant worden beschouwd: de Utrechtse Domtoren, met 112 m de hoogste van ons land, de (in de volksmond ook wel als Lange Jan bekend staande) Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort, thans 98 m hoog, en de Cuneratoren in Rhenen, die met zijn 82 m duidelijk de laagste van het trio is, maar dankzij een gebrek aan concurrerende hoge bebouwing en de zelfs uitgesproken lage huisjes in de nabije omgeving het desbetreffende stadsgezicht van het drielal just het meeste domineert.

Voor de Domtoren is daarbij in de architectuurgeschiedschrijving vanouds de hoofdplaats ingeruimd, wat zelfs tot een paar aparte boekpublicaties heeft geleid. Maar ook de andere twee torens verdienen meer aandacht dan hen tot dusverre ten deel is gevallen. Het meest in het oog springende verschil tussen de drie vormt de bijzondere bekroning, die aan elk zijn eigen karakteristieke silhouet verleent. Juist bij Amersfoort en Rhenen is die het bestuderen waard, ook in hun onderlinge samenhang, omdat voor de (thans) van Utrecht afwijkende opzet – een ingewikkelde opeenstapeling van koepeldaken en houten tussenverdiepinkjes – m.i. een politiek- iconografische verkenning bestaat waaraan in oudere monografische studies nog voorbij was gegaan.

Deze opvallende bekroningsvorm, waarvan in het Sticht geen andere voorbeelden uit die tijd bestaan, zal het hoofdthema van dit artikel vormen, waarin een gedeeltelijk nieuwe theorie over oorsprong en betekenis zal worden geformuleerd. Gangbaar was in deze contreien immers tot dusverre een eenvoudige houten piramidehelm, waarvan nog talloze voorbeelden te vinden zijn.

De bouw van de torens in Rhenen en Amersfoort

Het bewuste drielal behoort tot de zogeheten Utrechtse torengroep, waarvoor de Domtoren (1321-1382) – als enige van de drie geheel voor het einde van de Middeleeuwen voltooid – het prototype vormt.¹

De Domtoren onderscheidt zich door een opbouw in drie sobere, in hoogte afnemende verdiepingen van zeer gesloten karakter, met speciaal in de onderste opvallend vlakke wanden en diep ingesneden nissen.² De drie geledingen hebben volkomen loodrechte contouren en zijn streng gescheiden, elke volgende duidelijk inspringend ten opzichte van de voorgaande. De beide onderste zijn vierkant, de bovenste is achtkant van vorm, en wel ‘koud’ op de vorige geplaatst.

Dit octagon wordt al vanaf de voltooiing van de Domtoren boven de driehoekige topgevels die de grote vensters accentueren met een karakteristiek kort, met lood bekleed houten achzijdig piramide-spitsje bekroond, dat bij de restauratie van 1910 door een – historisch dus onjuist – iets hoger exemplaar werd vervangen.³ Het vormt een gedrukte versie van de in de gotiek gangbare van vierkant tot achtkant ingesnoerde naaldspits, zoals we die bijvoorbeeld van de in 1430 begonnen Martintoren in het Gelderse Doesburg kennen. Geen steunberen of andere uitspringende delen zorgen voor vloeiende lijnen, geen hoektorentjes of pinakels verzachten de overgang tussen de geledingen.⁴

De Cuneratoren in Rhenen is van beide andere torens het duidelijkst op de Domtoren geïnspireerd en bezit, bij iets afwijkende proporties voor de afzonderlijke geledingen, dezelfde driedelige opbouw van twee kubussen met achtkant. De Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort wijkt daarvan iets meer af, omdat het zeer hoge vierkante gedeelte onder de octagonale lantaarn minder scherp in

tweën is verdeeld; de tweede geleding springt hier een stukje minder in, en de overgang wordt door de hoekpinakels en versnijdende steunberen verzacht.

Het opvallendste verschil met de Domtoren bestaat bij de twee andere torens thans echter, als gezegd, uit de bekroning: geen puntig piramide-spitsje, maar – bij alle verdere onderlinge verschillen tussen Amersfoort en Rhenen – een schilderachtige bovenbouw van diverse geledingen, waarbij rechte verdiepinkjes afwisselen met bol- en holvormige tussendaken, en een soort open peer het geheel afsluit.⁵ Die afwijkende bekroning valt ongetwijfeld niet los te zien van het late tijdstip waarop beide torens gereed kwamen. Dateert de Domtoren, als gezegd, nog geheel uit de 14^e eeuw, de Cuneratoren werd pas tussen 1492 en 1531 opgetrokken⁶, en de Onze Lieve Vrouwetoren stamt grofweg uit dezelfde tijd. Exacte bouwjaren zijn in dat laatste geval niet overgeleverd, maar het is aannemelijk dat niet lang na de vondst van een wonderdoend Mariabeeldje in 1444 met de bouw begonnen werd, mogelijk in 1457 – het precieze jaartal is omstreden.⁷ Voor of rond de eeuwwisseling moet de toren in Amersfoort gereed zijn gekomen. De opdrachtgever zou zowel hier als in Rhenen de Utrechtse bisschop David van Bourgondië zijn geweest, die daarmee in het kader van een interne machtsstrijd in het bisdom een politiek statement had willen maken.⁸

Of aanvankelijk, dus al in 1492, voor Rhenen ook een piramidedak of naaldspits op het programma stond, dan wel de huidige koepelhelm van de aanvang af gepland was, valt niet in de bronnen te ach-

terhalen.⁹ Zeker is, dat de toren in 1531 in deze vorm voltooid werd. Er bestaat geen enkele aanwijzing dat de oorspronkelijke helm later vervangen zou zijn door een geheel andere, en deze dus van de huidige zou afwijken. Al op de oudste bewaarde afbeeldingen, zoals de prenten en schilderijen van Pieter Saenredam (1597-1665), treffen we dan ook deze karakteristieke bekroning aan: op een laag achtkant stenen onderstuk, dat boven de afsluitende balustrade van de grote stenen lantaarn uitrijst, rust een klokvormig koepeldak. Daarop volgt een slanke open houten verdieping, een concaaf tussendakje en dan de open peer.

De Rhenense koepelhelm heeft nadien hooguit in de details nog enige wijzigingen ondergaan, zoals bij de restauratie na de grote torenbrand in 1897 door Pierre Cuypers, toen het klokvormige dakgedeelte met extra pinakels en kruisbloemen werd verfraaid, die er voordien niet waren.¹⁰ Na verwoesting van de toren in zowel 1940 als 1945 moest hij vanaf de lantaarn grotendeels nieuw opgetrokken worden; de herbouw, waarbij ook de helm in de versie van Cuypers werd gereconstrueerd, kwam pas in 1953 gereed.¹¹

De Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort droeg echter, zoals blijkt uit een uit ca.1525/1530 daterend schilderij dat de vondst van het miraculeuze Mariabeeldje buiten de Kamperbinnenpoort voorstelt, aanvankelijk niet de huidige ingewikkelde houten bekroning, maar een naaldspits, die in 1547 bij de door bliksemingslag veroorzaakte torenbrand verloren ging.¹²

⁵ Voor dergelijke torenbekroningen E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden. Bijdrage tot hun ontwikkelings- en vormgeschiedenis*, Leiden 1929; T.H. von der Dunk, *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*, Leiden 2015, p. 63-113, 125-143, 157-182. ⁶ Voor de Cuneratoren: W. van Iterson, “De Cuneratoren te Rhenen”, *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1964, p. 25-44; H.P. Deys, “Vijf eeuwen Cuneratoren”, in: dez., A.J. de Jong en W.H. Strous, 1492-1992. 500 jaar Cuneratoren te Rhenen, Rhenen 1992, p. 9-35. Blijkens opschrift bij het portaal werd de eerste steen op 11 mei 1492 geplaatst, en de laatste hand aan de toren op 28 mei 1531 gelegd. ⁷ Datering volgens A.J.J. Mekking, *Het Spel met Toren en Kapel. Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht*, Zutphen 1992, p. 5. Over de toren voorts o.m. W.F.N. van Rootselaar, “De Onze Lieve Vrouwe Toren te Amersfoort”, *Oud-Holland*, 5 (1887), p. 127-142

(bouw verm. al rond 1445 begonnen); C. van den Braber, *Toren door de tijd. Bouwen en restaureren in pelgrimstad Amersfoort*, Amersfoort 1998, p. 40-49 (bouwbegin rond 1450). De enige bekende archivalische bron waarin van de torenbouw gesproken wordt betreft een stuk uit 1471 (zie Van Rootselaar p. 129). ⁸ Zie Mekking, *Het Spel*, p. 5-7, 17-20. ⁹ Ter Kuile, *De houten torenbekroningen*, p. 18, houdt een modernisering van de plannen in 1531 evengoed voor mogelijk. Voor de bekroning ook aldaar p. 16-17. ¹⁰ Deys, “Vijf eeuwen”, p. 17-21. ¹¹ *Ibidem*, p. 25-30. ¹² G. Berends, “De houten torenbekroningen van Amersfoort en Gouda”, *Bulletin van de K.N.O.B.*, 73 (1974), p. 216, verwijzend naar het bewuste schilderij, waarmee Ter Kuile, *De houten torenbekroningen*, die aldaar op p. 17 nog de mogelijkheid van een ingewikkelder houten bekroning openhield, kennelijk niet bekend was. Vgl. ook Van den Braber, *Toren door de tijd*, p. 14-15.

¹ Voor het Utrechtse torentype: E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1941, p. 41-48. ² Voor de Utrechtse Domtoren zie naast R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014, o.m. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, p. 404-460; en T. Haakma

Wagenaar, *Memorandum Domtoren*, Utrecht 1975. ³ T. Haakma Wagenaar, “De spits van den Domtoren”, *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1938, p. 29-31, 33-35. ⁴ De nu aanwezige pinakels zijn het gevolg van latere veranderingen. Zie voor verdere details Haslinghuis & Peeters, *De Dom*, p. 459-460.

Rhenen, top van de Cuneratoren.

Foto: auteur.

Deze werd vervolgens, nadat de directe opvolger uit 1552 al in 1558 bij een storm was omgewaaid¹³, niet door een nieuwe versie van een dergelijke naaldspits vervangen, maar door een geheel anders vormgegeven, complexe houten bovenbouw, die al zeer sterk op de thans bestaande leek en uit dezelfde onderdelen was opgebouwd. Net als in Rhenen staat die op een apart achzijdig voetstuk, alleen is dat hier zo laag dat dit achter de balustrade schuilgaat, zodat het vanaf de straat lijkt alsof het eerste concave tussendak direct op de grote stenen octagonale lantaarn rust. Op dit tussendak volgen dan achter-

eenvolgens een open rechte verdieping, een tweede, nu hol-bol, tussendak, een tweede open rechte verdieping, een tweede concaaf tussendak en de afsluitende peer.

Bij een brand in 1651 ging hiervan het bovenste gedeelte opnieuw in vlammen op, waarna dit in 1654 naar ontwerp van de Amersfoortse timmerman Lenaert Nicasius in vrijwel identieke vormen op het gespaarde onderstuk werd herbouwd; op het bekende stadsgezicht van Matthias Withoos (1627-1703) uit 1671 valt dit goed te zien. Na een nieuwe brand in

¹³ Over deze nieuwe bekroning van 1552 zijn daardoor geen nadere details bekend.

1804, waarbij precies het door Nicasius vernieuwde deel verloren ging, werd de top bij de herbouw in 1807 door weglating van de bovenste tussenverdieping met het daaropvolgende concave tussendak ingekort. Pas bij de restauratie in 1965-1969 werd de helm door hernieuwde invoeging van deze beide delen weer min of meer op oude hoogte gebracht.¹⁴

Andere torens van het Utrechtse type

De vraag, in hoeverre de karakteristieke korte achzijdige spits van de Domtoren op zich ook nog in de 15^e eeuw voor soortgelijke torens (en dus in beginsel ook voor Amersfoort en Rhenen) als voorbeeldig gold, laat zich alleen daarom al moeilijk beantwoorden, omdat er geen andere parallellen zijn.

Bij een handvol onderling verwante, vrij forse dorpskerktorens die aan het begin van de 16^e eeuw in het Sticht verzezen, werd de achtkante derde geleiding van de torenromp geschrapt of door een vierkante vervangen, zodat slechts een paar duidelijk onderscheiden kubussen met de karakteristieke venstertrio's aan elke zijde overbleven. De bovenste daarvan, al dan niet slechts licht ten opzichte van de daaraan voorafgaande inspringend, werd vervolgens met een – meestal iets rijziger dan bij de Domtoren uitgevoerde – achzijdige piramidehelm bekroond. De meest sprekende voorbeelden vormen de nog steeds bestaande torens van Nieuw-Loosdrecht (ca.1500), Eemnes-Buiten (1521), Amerongen (1527), Houten (1535 begonnen), Loenen (voor 1543 gereed), evenals de in de eerste helft van de 16^e eeuw gebouwde toren van Soest.¹⁵

Sterk verwant aan Rhenen, maar met gedruktere proporties, is de toren van de Sint Werenfriduskerk in Elst in de Overbetuwe (ca.1455-1484), opnieuw

¹⁴ Zie T. van Hoogevest, "De restauratie van de O.L.V.toren te Amersfoort 1965-1970", *FleHITE*, 4 (1971), p. 42-45. Over deze peerspits in zijn diverse gedaanten: Van Rootselaar, "De Onze Lieve Vrouwe Toren", p. 131-136; Ter Kuile, *De houten torenbekroningen*, p. 105-106; Berends, "De houten torenbekroningen", p. 216-219; Van den Braber, *Toren door de tijd*, p. 65, 67-69, 75, 94-97; speciaal voor Nicasius' creatie R.T. (=R.W.Tieskens), "Bekroning van de Onze Lieve Vrouwetoren te Amersfoort", in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen 1983, p. 51-52.

Amersfoort, Onze Lieve Vrouwetoren.

Foto: auteur.

Amersfoort, top van de
Onze Lieve Vrouwetoren.
Foto: auteur.

met drie duidelijk gescheiden geledingen – twee vierkanten en een achtkant – en een kort Domtoren-achtig (ditmaal door grote knobbel afgesloten) spitsje bovenop. Dat het in Elst, op Gelders territorium, om de toren van een bisschoppelijke eigenkerk ging, zou het in deze contreien uitzonderlijke Utrechtse torenschaema kunnen verklaren.

Veel verder weg staat – min of meer als zuidelijke uitschieter – de rond 1485 voltooide toren van de Sint Janskerk in Maastricht¹⁶, waar beide vierkante geledingen net als in Amersfoort met behulp van versnijdende steunberen tot één geheel versmolten worden. De toren verkrijgt zo een meer piramidaal silhouet, dat duidelijk afwijkt van de bij de Domtoren toegepaste opeenstapeling van zelfstandige kubussen, welke in de stenen romp van de Martinitoren te Groningen (1469-1482) – in bouwkundig opzicht een bisschoppelijke buitenpost aan het andere uiteinde van de Stichtse invloedsfeer – met zijn twee vierkanten en achtkant (hoewel net als in Elst in sterk afwijkende proportionering) nog zijn meest consequente navolging vindt.¹⁷ De Maastrichtse toren kan zich vermoedelijk als enige op een nog oorspronkelijke houten achtzijdige piramidespits in de geest van het Utrechtse oervoorbeeld (alleen een stuk steiler) beroemen. Het huidige opzetstuk met de acht (in Utrecht direct de lantaarn zelf afsluitende) driehoekige topgeveltjes werd daarbij overigens pas door Cuypers bij de restauratie van 1877-1885 geconstrueerd.¹⁸

Vermoedelijk, ook met het oog op wat van andere minder met de Domtoren verwante grote kerktorens in Holland, zoals de Sint Pieter in Leiden¹⁹, of van de eerder genoemde dorpskerktorens in het Sticht zelf bekend is, kan aangenomen worden dat een dergelijke simpele achtzijdige houten piramide voor de meeste laatgotische torens van de Utrechtse groep de oorspronkelijk bedoelde (al dan niet ook gerealiseerde) afsluiting vormt. Een dergelijke naald was in ieder geval in heel Nederland de gangbare torenspitsvorm tijdens de gotiek; tot de verdwenen voorbeelden behoort naast Amersfoort en Leiden ook de Sint Walburgis in Zutphen.²⁰

Het meest in de geest van de Domtoren had mogelijk de onvoltooid gebleven toren van de Sint Jan Baptist in Wijk bij Duurstede moeten worden. Een in de kerk bewaard schilderij toont de toren in voltooide staat, met octagon en Utrecht-achtige piramidehelm, maar wegens de bijna plagiataire gelijkenis met de Domtoren bestaan wel twijfels over de betrouwbaarheid van deze afbeelding, die pas is vervaardigd nadat de bouw zelf was stopgezet.²¹

Rond 1486 was – net als veel eerder al in Amersfoort en even later in Rhenen – in opdracht van bisschop David van Bourgondië in Wijk bij Duurstede met de bouw begonnen. Na een paar decennia, in het begin van de 16^e eeuw, waren de werkzaamheden echter alweer onderbroken. Op dat moment was amper het vierkante onderstuk gereed, met de

¹⁵ Volgens Mekking, *Het Spel*, p. 14-20 als een soort megagrenspalen van het Sticht tegen Gelre en Holland opgetrokken. Voor Amerongen: P. Tuik, *De kerk van het Heylig Cruys en Sint Andreas. Duizend jaar geschiedenis van de Andrieskerk in Amerongen*, Amerongen 2004, p. 30-34; voor Loenen: E.J. Haslinghuis, "Twee torens en hun bouwmeester", *Het Gildeboek*, 5 (1922), p. 28-29. ¹⁶ Over de toren: A. Verhoeven, *De Sint Janskerk te Maastricht*, Maastricht 1948, p. 8, 21-24; L.L. Minis, *St.Janskerk*, Maastricht 1990, p. 45-51. Voor octagon en spits speciaal Mekking, *Het Spel*, p.32-36. ¹⁷ Voor de Martinitoren als laatste: E.O. van der Werff, "De toren van de St.Maartenskerk in Groningen", *Groninger Kerken*, 15 (1998), p. 141-143; en F. Westra, *Martinitoren*, Groningen 2009, p. 16-30. ¹⁸ Zie resp. Ter Kuile, *De houten torenbekroningen*, p. 15; Minis, *St.Janskerk*, p. 45. ¹⁹ Voor de in 1512 ingestorte toren zie m.n. J. Veerman, "Den thorn valt", in: E. den Hartog e.a. (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Leiden 2011, p. 72-90; alsmede B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht

1992, p. 10-12. ²⁰ De uit 1483-1485 daterende hoge naaldspits ging in 1620 bij brand verloren, en werd 1633-1637 door de thans bestaande peperbusachtige koepelbekroning vervangen; zie J. Krijnen, "De bouw- en restauratie-geschiedenis van de toren van de Sint Walburgiskerk", in: dez., G. Oldenbeuving en C. Willems, *De toren van de Sint Walburgiskerk. Bouw en restauratie van een klinkend Zutphens monument*, Zutphen 2008, p. 40, 45, 50. ²¹ Voor de toren: P.C. van der Eerden, "Een vorstelijke toren", in: dez. en M.A. van der Eerden-Vonk (red.), *De Wijkse toren. Geschiedenis van de toren van de Grote Kerk in Wijk bij Duurstede (1486-2008)*, Hilversum 2008, p. 11-56; voor de (omstreden status en datering van) het schilderij aldaar p. 20-23, 46-48, alsmede G. Roosegaarde Bisschop, "De geschilderde maquette in Nederland", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 7 (1956), p. 192-193; R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, p. 90-91.

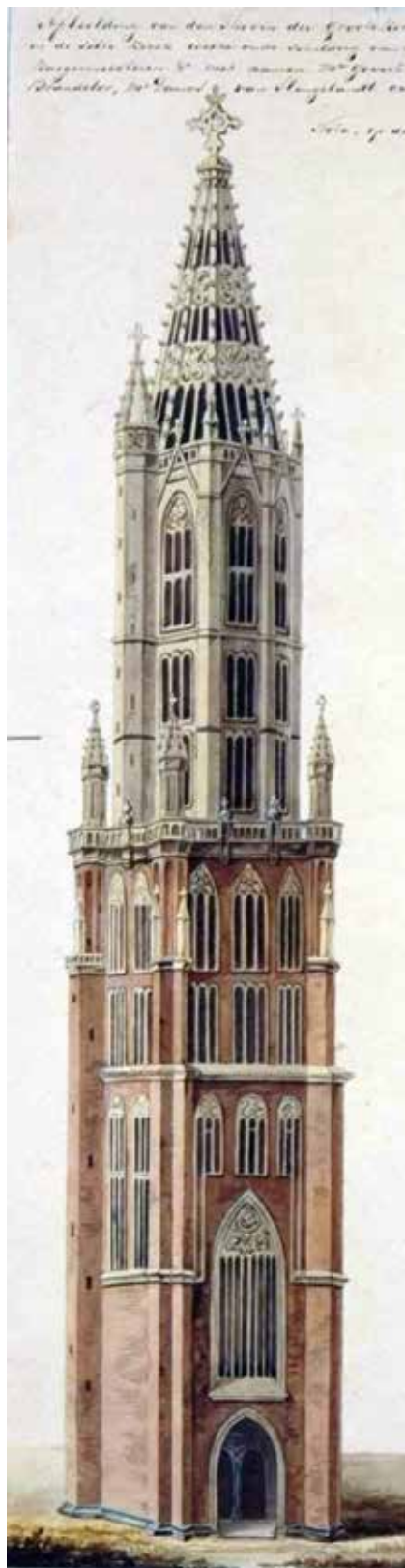

Links
Wijk bij Duurstede,
Sint Jan de Doper,
geschilderde maquette
van de toren in
voltooide toestand uit
ca.1540.

Foto: RCE Amersfoort.

Rechts
Dordrecht, Grote
Kerk, reconstructie-
tekening van de toren in
voltooide toestand uit
de 18^e eeuw op basis
van een ouder schil-
derij.

Foto: RCE Amersfoort.

aanzet tot de tweede vierkante geleding, waartegen in 1760 de huidige vier uurwerkhuisen werden geplaatst. Die lijken een eenvoudige variant van de vier grote aediculae die in 1626 op de onvoltooide torenstomp van de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk in Dordrecht werden gezet en aan deze laatste zijn karakteristieke silhouet verlenen. Met de bouw van die toren was al in 1339 begonnen; de werkzaamheden werden in 1457 afgebroken, nadat net aan de aanzet van het achtkant was begonnen.²²

Ook voor de Dordtse toren – in zijn hoofdopzet met vierkant onderstuk en achtkante lantaarn tot de ‘Utrechtse’ groep te rekenen – is een apocrief voltooiingsontwerp bewaard gebleven, in de vorm van een 18^e-eeuwse kopie naar een verloren gegaan geschilderd ontwerp uit ca.1500, zelfs in twee versies.²³

Bij alle onderlinge verschillen hebben beide versies gemeen dat het hoge octagon niet door een korte Domtorenachtige houten piramidespits, maar door een open stenen hogelspits zou moeten worden bekroond: een typisch Duitse gotische oplossing, waarvan op het huidige Nederlandse grondgebied geen enkel gerealiseerd middeleeuws voorbeeld bestaat.²⁴ Daarbij doet zich wel opnieuw de vraag voor, in hoeverre de bewaarde tekeningen, die zeker in dit geval van een veel later tijdstip stammen, nog een betrouwbaar beeld geven van de oorspronkelijke plannen.²⁵

Aanvankelijk zou het overigens ook in de bedoeling hebben gelegen om de Utrechtse Domtoren met een soortgelijke open hogelspits te bekronen²⁶, waarvan men dan uiteindelijk als gevolg van bouwtechnische problemen – een scheur die tijdens het

bouwen onder het gewicht in de tweede geleding was ontstaan – af had moeten zien.²⁷ In dit concrete geval zou dan de toren van de Munsterkerk van Freiburg im Breisgau, waarvan het octagon (vermoedelijk) uit het eerste kwart van de 14^e eeuw dateert, als voorbeeld gediend hebben.²⁸ Freiburg bezit niet alleen een van de bekendste, maar mogelijk ook het oudste voorbeeld van een dergelijke hogelspits, die tevens in tweevoud voor de Dom van de aartsbisdomsstad Keulen – waaronder het Utrechtse bisdom ressorteerde – op het programma stond en daar bij de voltooiing in 1842-1880 alsnog zou worden gerealiseerd.

Overigens hadden ook de beide westtorens van de Sint Lebuïnus in Deventer – een stad waarmee kerkelijk Utrecht nauwe banden onderhield – vermoedelijk in een achtkante lantaarn met driehoekige topgevels plus met hogels beklede maaswerkspits moeten eindigen. Hier kwam van de zuidelijke toren tussen 1459 en 1499 echter slechts de vierkante romp tot stand, terwijl de in 1486 begonnen bouw van de noordelijke in 1500 op een nog veel lager niveau bleef steken.²⁹ Een belangrijke open vraag is, in hoeverre in het begin misschien ook voor Amersfoort of Rheden een dergelijke elegante torenhelm is overwogen.

Werd de Sint Jan in Maastricht nog van de aanvang af door een korte naaldspits gekroond, de bouw van de Martinitoren in Groningen duurde zo lang, dat daarvan in dit geval geen sprake meer was. Over wat hier oorspronkelijk in de bedoeling lag dan wel als eerste bekroning in 1554 werd gerealiseerd, is niets met zekerheid bekend.³⁰ Een reconstructie van de bekende postkantorenarchitect Cornelis Hendrik Peters (1847-1932) uit 1904 gaat ervan uit dat het wel

²² Voor de toren: W. Nijman, *Een rondwandeling door de Grote Kerk van Dordrecht*, Dordrecht 1977, p. 8-10; T.W. Jensma en A. Molendijk, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Zwolle 1987, p.22-23. ²³ In de detaillering sterk verschillend, maar beide met de opvallende hogelspits. De bekendste versie, bewaard in het Gemeentearchief, vindt men kort besproken bij Roosegaarde Bisschop, “De geschilderde maquette”, p. 189-191 (met afb. op p.184); en Meischke, *De gotische bouwtraditie*, p. 97 en 160. De tweede, veel primitiever tekening uit de *Dordracum Illustratum*, is afgebeeld bij Jensma & Molendijk, *De Grote kerk*, p. 24. ²⁴ Voor deze rond 1300 in het Rijnland ontstane luchtige torenspitsen: R. Bork, *Great Spires. Scyscrapers of the New Jerusalem*,

Köln 2003, p. 110-268. ²⁵ Voor deze problematiek in het algemeen zie o.m. de opstellen van Meischke, *De gotische bouwtraditie*, p. 157-200; en Roosegaarde Bisschop, “De geschilderde maquette”, p. 167-217. ²⁶ Voor de bekroning Haakma Wagenaar, *Memorandum*, I, p. 42-44, 48-49, met tekening van de Domtoren met hogelspits in III, p. 117. ²⁷ *Ibidem*, I, p. 47-49. ²⁸ Voor Freiburg als voorbeeld: *ibidem*, I, p.30, 39, 43. ²⁹ Zie D.J. de Vries, “De bouwgeschiedenis van de Lebuïnus tussen circa 1450 en de reformatie”, in: A.J.J. Mekking (red.), *Grote of Lebuïnuskerk te Deventer. De ‘Dom’ van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Zutphen 1992, p. 75-78, 81-82, 93-94 (met reconstructietekening). ³⁰ Zie o.m. Van der Werff, “De toren”, p. 143; Westra, *Martinitoren*, p. 25-29.

de intentie was om op het eerste stenen achtkant nog twee volgende van afnemende doorsnee te stapelen en deze boven – aan Cuypers' remake van Maastricht herinnerende – driehoekige topgeveltjes met een korte achzijdige houten piramide te bekronen.³¹ Maar het werd in ieder geval uiteindelijk op twee houten achtkanten een open peervormige afsluiting. In de huidige versie kwam de hele houten bovenbouw weliswaar pas in 1627 gereed, maar het is zeer aannemelijk dat de al in 1577 (bij een vanwege het vertrek van het gehate Waalse legioen ontstoken vreugdevuur) afgebrande voorganger van twee decennia eerder er vrijwel eender uitzag.³²

Ook bij twee andere grote in de 15^e eeuw begonen torens, die met hun op een vierkante onderbouw geplaatste achtkante lantaarn nog aan de Domtoren verwant zijn, doet zich het probleem voor dat niet bekend is hoe men zich bij het begin van de bouw de bekroning gedacht had, terwijl de uiteindelijk uitgevoerde geen slanke naaldspits (meer) is, maar een koepelspits in de geest van Rhenen en Amersfoort. Het gaat hierbij zelfs om de twee oudste bekende voorbeelden daarvan binnen de huidige Nederlandse staatsgrenzen: de torens van de Nieuwe Kerk in Delft (1396-1496)³³ en de Onze Lieve Vrouw in Breda (1468-1509).³⁴

In beide gevallen is slechts zeker dat de van oude prenten bekende bekroning – in het Delftse geval al na de stadsbrand van 1536 door een voorloper van de huidige naaldspits vervangen, in Breda na de brand van 1694 door de huidige barokke koepelhelm – niet al bij de aanvang van de bouw van de toren in 1396 resp. 1468 zo ontworpen kan zijn geweest.³⁵ In Delft werd er pas na 1494 mee begonnen, in Breda, in welk

geval zelfs een zeer informatieve bouwtekening overgeleverd was, na 1506.³⁶ Het eerste jaartal ligt maar kort na het begin van de bouw van de Cuneratoren in Rhenen, zodat het in dit geval wèl – anders dan voor de Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort, die in elk geval eerst een naaldspits bezat – denkbaar is dat die koepelhelm al van de aanvang zo ontworpen was. Indien dat zo is, dan lag het in Rhenen dus meteen in de bedoeling om op een beeldbepalend punt sterk van het prototype van de Domtoren af te wijken.

De heilige herkomst van bolvormige torenbekroningen

Over de oorsprong van de bolvormige torenbekroningen, waarvan de Rhenense een vroeg voorbeeld vormt, is veel gespeculeerd, en hun introductie wordt ook wel met de komst van de renaissance naar de Nederlanden verbonden.³⁷ De Cuneratoren was voltooid in 1531: slechts één jaar voor het begin van de bouw van de eerste onloochenbaar in renaissance-trant opgetrokken toren van Nederland. Het betreft die te IJsselstein, van de hand van (vermoedelijk) de Italiaanse vestingbouwingsingieur Alessandro Pasqualini (1493-1559).³⁸ De opbouw van deze tussen 1532 en 1535 opgetrokken bijzondere toren sluit met zijn combinatie van vierkante romp en achtkante lantaarn wonderwel aan bij de Utrechtse gotische torengroep, zodat die opzet ook mogelijk daartoe te herleiden valt.³⁹ Het vierkante onderstuk telt ditmaal echter drie geledingen van nagenoeg gelijke doorsnee, elk door een eigen pilasterorde geleed.

Pasqualini's toren bestond indertijd nog slechts

³¹ C.H. Peters, "De Sint-Maartenstoren te Groningen", *Groningsche Volksalmanak*, 1904, p. 59-60, met reconstructietekening. ³² Westra, *Martinstoren*, p. 41. ³³ Speciaal voor de bekroning zie: T.H. von der Dunk, "Een souvenir uit het Heilige Land. De grote bol op de toren van de Nieuwe Kerk", *Delfia Batavorum Jaarboek*, 23 (2013), p. 67-81. ³⁴ Voor de toren o.m. J.M.F. IJsseling, "De Grote Kerk van Breda", *Spiegel Historiae*, 4 (1969), p. 339-340; A. Nierse en E. Wijnands, *500 jaar toren*, Breda 2009, p. 18-19. ³⁵ Meischke, *De gotische bouwtraditie*, p. 148, meent t.a.v. Breda dat op de vierkante romp vermoedelijk eerst een hoge leien spits ontworpen was. ³⁶ Voor de bouwtekening Roosegaarde Bisschop, "De geschilderde maquette", p. 175; Meischke, *De gotische bouwtraditie*, p. 148. ³⁷ Zie voor de problematiek

Ter Kuile, *De houten torenbekroningen*, p.22-41; alsmede Von der Dunk, *Toren versus traditie*, p. 63-77. ³⁸ Zie B. Icking, "Der Turm der Nikolauskirche zu IJsselstein zwischen niederländischer Bautradition und italienischer Renaissance", in: G. Bers en C. Doose (red.), *'Italienische' Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein. Stadtanlagen – Zivilbauten – Wehranlagen*, Jülich 1999, p. 513-530; alsmede G.C. Labouchère, "De toren der N.H. St.Nicolaaskerk te IJsselstein. Een bijdrage tot de geschiedenis van den strengen renaissancestijl in Nederland", *Oudheidkundig Jaarboek*, 2 (1922), p. 37-59; Von der Dunk, *Toren versus traditie*, p. 115-117. ³⁹ Vgl. Icking, "Der Turm", p. 521-524, die om die reden ook een achtkante pyramidespits als oorspronkelijke bekroning denkbaar acht.

uit die vierkante romp van drie geledingen en één stenen achtkante lantaarn er bovenop. Hoe hij toen eindigde, is onbekend; de oorspronkelijke top ging in 1568 namelijk bij brand ten onder, waarna de toren ruim een halve eeuw in ruïneuze toestand bleef. Pas in 1633-1635 werd het tweede octagon als verkleinde kopie van het eerste opgetrokken, de eenvoudige, in een koepeltje eindigende bekroning volgde nagenoeg aansluitend.⁴⁰

Maar de eerste Nederlandse voorbeelden (Delft, Breda) dateren, als gezegd, al van rond 1500, en dat maakt het twijfelachtig dat de introductie van de bolvormige torenbekroning met invloed van de Italiaanse renaissance samenhangt. Aannemelijker is een heel andere bron: niet Rome, maar Jeruzalem. Het oudste bekende voorbeeld in de gehele Nederlanden levert namelijk vermoedelijk niet toevallig de nog bestaande koortoren van de Jeruzalemkapel in de Vlaamse handelsmetropool Brugge op. Die moet daar met zijn naar 'Het Oosten' verwijzende bekronende bol tussen 1471 en 1483 zijn opgetrokken, direct na terugkeer van zijn pelgrimsreis naar het Heilige Land door de koopman en magistraat Anselmus Adornes, de bouwheer van deze privékapel.⁴¹

Al veel eerder in de 15e eeuw hielpen zulke bolvormige torenhelmen of grote koepels binnen de schilderkunst om aan Bijbelse taferelen een oriëntaals-exotische 'couleur locale' van het Heilige Land te verlenen, waar in Jeruzalem al sinds onheuglijke tijden de – immers op de Tempelberg gelegen! – Rotskoepelmoskee (688-691) met de goddelijke Tempel van Salomo (dan wel met een van zijn beide antieke opvolgers) vereenzelvigd werd.⁴² Later stimuleerde de uitvinding van de boekdrukkunst de verspreiding van dergelijke voorstellingen, waarbij een sleutelrol was weggelegd voor het door de Utrechtse schilder Erhard Reuwich met houtgravures geïllustreerde verslag van de reis naar het Heilige Land van de Mainzer kanunnik Bernhard von Breydenbach uit 1483, dat drie jaar later als *Peregrinatio in*

⁴⁰ Zij ging in 1911 bij een nieuwe brand verloren; de huidige uit 1925-1927 is van Michel de Klerk, die ook de vier hoekpinnakels op het bovenste vierkant toevoegde. Zie voor deze tweede bekroning Labouchère, "De toren", p. 39-44. ⁴¹ Zie N. Geirnaert en A. Vandewalle (red.), *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*, tent.

cat. Brugge 1983, p. 56-58, 71; J. Penninck, *De Jeruzalemkerk te Brugge*, Brugge 1986, p. 10-15. ⁴² Meer over deze thematiek in Von der Dunk, *Toren versus traditie*, p. 77-91, met een uitvoerig literatuuroverzicht. Zie voorts J.A.B.M. de Jong, *Architectuur bij de Nederlandsche schilders voor de Hervorming*, Amsterdam 1934, p. 98-121.

Brugge, Jeruzalemkapel.

Foto: auteur.

Terram Sanctam voor het eerst verscheen. Het zou vele malen – tevens in vijf verschillende talen, waaronder al in 1488 in het Nederlands – worden herdrukt.⁴³

Reuwichs weergave van de Rotskoepel als ‘Tempel’, pontificaal centraal op zijn grote uitvouwbare Jeruzalempanorama met een (daarin niet geheel met de werkelijkheid corresponderende) grote uivormige koepel, zou vaak als voorbeeld voor andere contemporaine voorstellingen dienen.⁴⁴ Dat gold om te beginnen al in 1493 in de allereerste in druk verschenen en meteen met talloze stadsgezichten verluchtigde wereldgeschiedenis van de Neurenbergse humanist Hartmann Schedel⁴⁵, waar deze net als in Breydenbachs verslag eenduidig als ‘Templum Salomonis’ ondertiteld werd. Later volgde ondermeer de eveneens wijd verbreide *Cosmographia* (1544) van de Zwitserse geograaf Sebastian Münster dit spoor.⁴⁶

De juist in deze jaren sterk in omvang toegenomen en zich in tal van zulke reisberichten vertalende pelgrimages naar de heilige plaatsen, ook vanuit de Nederlanden, droegen aan de populariteit van de verbeelding extra bij. Zij versterkte zodoende de associatie tussen Bijbel en koepel en is daarmee ongetwijfeld niet zonder gevolgen gebleven voor de reële architectuur.⁴⁷ Vaak namen de koepelgedekte centraalbouwconstructies op deze oosters-Bijbelse taferelen in de schilderkunst onder invloed van de gotiek namelijk de vorm van torens aan, waarbij de

van de koepelvorm afgeleide tussenbollen en bekronende uien vaak conform diezelfde gotische zeden met hogels werden afgezet.⁴⁸

Speciaal een reeks miniaturen van een Brugse meester in een rond 1450 voor hertog Philips de Goede van Bourgondië – beschermheer van Anselmus Adornes – vervaardigde Jeruzalemkroniek, die de Eerste Kruistocht (1096-1099) en haar naweeën tot onderwerp had, springen er daarbij uit. De stadsgezichten met de belegeringen van Jaffa en Jeruzalem staan hier bol van de met uien en bollen bekroonde fantasierijke gotiserende torens die, hoezeer zij daarin ook weinig met de plaatselijke realiteit overeenstemmen, het oriëntaalse karakter van de stad moeten representeren.⁴⁹ In feite verrijst hier al in ‘Jaffa’ ruim een eeuw voordat deze in het Sticht daadwerkelijk zijn complexe bekroning kreeg de Onze Lieve Vrouwetoren van Amersfoort.

Een keizerlijke kroon?

In het geval van Rhenen met zijn in 1531 aangebrachte klokvormige koepeltje, minilantaarn en daarop verrijzende open beugelkroon bestaat overigens nog een andere opvallende parallel. Als inspiratiebron komt misschien mede de in de detaillering nog puur gotische, maar verder soortgelijke torenbekroning van de Sankt Bartholomäusdom in Frankfurt am Main (1514) in aanmerking⁵⁰, namelijk een (ditmaal alleen stenen) koepeldak met lantaarn en puntspits. Hier moet aan die opvallende torenbekroningsvorm,

die al – wat bijzonder vroeg is – op de rond 1420 te dateren en tot het eind in de hoofdlijnen vrij nauwgezet nagevolgde ontwerptekening prijkt, mogelijk een andere iconografische betekenis worden toegevoegd. Zij zou namelijk opgevat kunnen worden als een symbolische stenen vertaling van de nu in de schatkamer van de Hofburg in Wenen bewaarde, vermoedelijk voor Otto de Grote (936-973) vervaardigde rijkskroon, waarmee indertijd de toekomstige keizers gekroond werden; de Dom funtioneerde immers als kroningskerk van de Duitse koningen en daarmee beoogde Heilig-Roomse keizers.⁵¹

Voor de Zuidelijke Nederlanden lijkt zich hetzelfde verschijnsel voor te doen met de open stenen uivormige ‘keizerlijke’ beugelkronen van de belforten van de Stadhuizen van Oudenaarde (1526-1530, Hendrik van Pede) en Atrecht (1551-1554, Jacques le Caron)⁵², waarbij die keizerlijke vorm in het eerste geval als eerbetoon aan Karel V zou zijn gedacht, en de tweede op zijn beurt weer daarop zou zijn geïnspireerd.⁵³ De eerste steen in Oudenaarde werd vermoedelijk niet toevallig gelegd door Philips de Lalaing, gouverneur van de stad en vertegenwoordiger van de keizer ter plekke; terwijl het vergulde beeld van Hanske de Krijger op de keizerlijke kroon als uiting van stedelijke trouw aan de Habsburger opgevat zou moeten worden.⁵⁴ Hier zou men misschien voor de gekozen vormen tevens kunnen denken aan een ‘ronde’ vertaling van de gepunte open laatgotische maaswerkhelm uit de traditie van het Munster in Freiburg, bijvoorbeeld, dichter bij huis,

⁴³ Uit de zeer omvangrijke literatuur allereerst F. Timm, *Der Palästina-Bericht des Bernhard von Breidenbach und die Holzschnitte Erhard Reuwichs. Die Peregrinatio in terram santam (1486) als Propagandainstrument im Mantel der gelehrten Pilgerschrift*, Stuttgart 2006. ⁴⁴ Speciaal voor het bewuste blad o.m.: R. Röhrich, “Die Palästina-Karte Bernhard von Breidenbach’s”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 24 (1901), p. 129-135; Timm, *Der Palästina-Bericht*, p. 248-253. ⁴⁵ Zie E. Rücker, *Die Schedelsche Weltchronik. Das größte Buchunternehmen der Dürer-Zeit*, München 1973, m.n. p. 72-77, met catalogus op p. 85-135; alsmede V. von Loga, “Die Städteansichten in Hartmann Schedels Weltchronik”, *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen*, 9 (1888), p. 93-107, 184-196. ⁴⁶ Voor de *Cosmographia* als laatste: M. McLean, *The Cosmographia of Sebastian Münster. Describing the World in the Reformation*, Aldershot 2007. ⁴⁷ Zie J. van Herwaarden, “Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden:

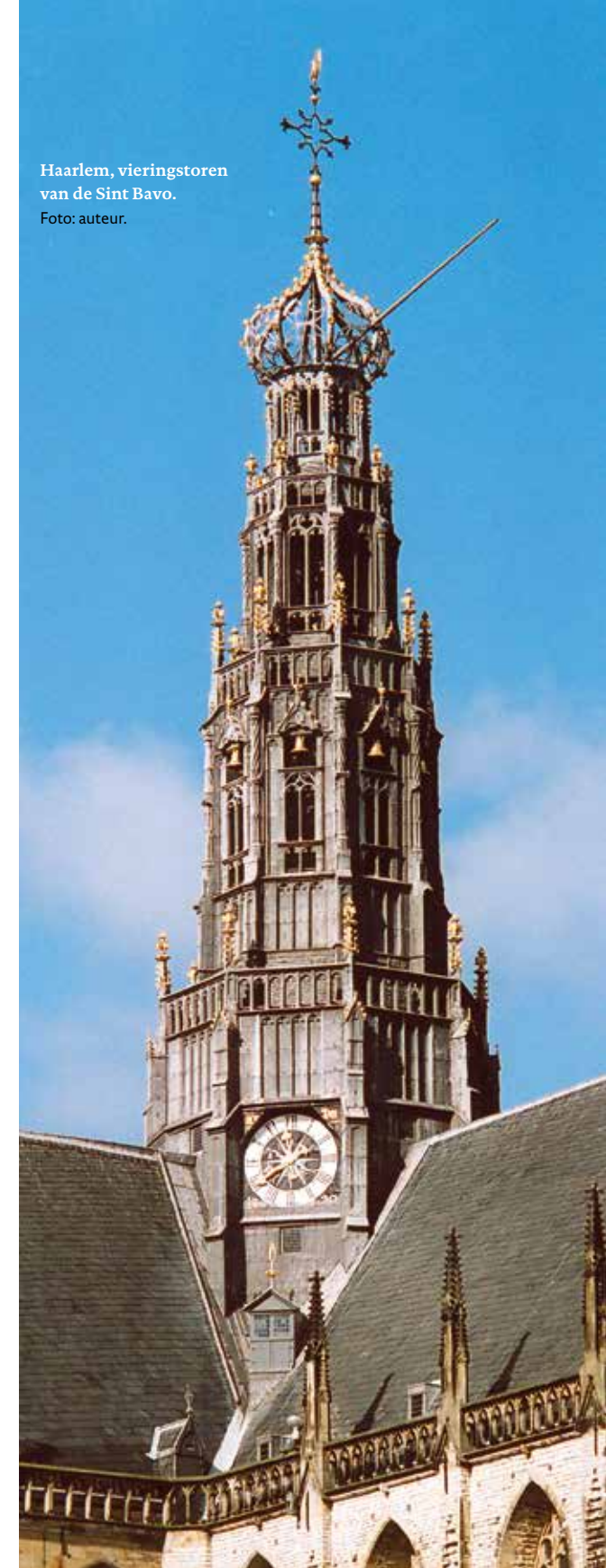
Jerusalembedevochten, lijdensdevotie en kruiswegverering”, *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), p. 400-429. ⁴⁸ A. Grisebach, “Architecturen auf niederländischen und französischen Gemälden des 15. Jahrhunderts”, *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, 5 (1912), p. 263-265, 267-268; vgl. ook Ter Kuile, *De houten torenbekroningen*, p. 32-35; De Jong, *Architectuur*, p. 119-120. ⁴⁹ Grisebach, “Architecturen”, p. 269. Voor een overzicht van de illustraties van de bewuste kroniek A. Schestag, “Die Chronik von Jeruzalem. Eine für Philipp den Guten verfertigte Miniaturhandschrift der Wiener Hofbibliothek”, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, 20 (1899), p. 195-216. ⁵⁰ Voor bouw- en ontwerpgeschiedenis F.W. Fischer, *Die spätgotische Kirchenbaukunst am Mittelrhein 1410-1520*, Heidelberg 1962, p. 41-50; alsmede o.m. C.M. Kaufmann, *Der Frankfurter Kaiserdom*, Kempten 1922, p. 188-196.

⁵¹ Suggestie van Fischer, *Die spätgotische Kirchenbaukunst*, p. 47; en Bork, *Great Spires*, p. 291. ⁵² Zie F. Herrenschwand, *Die Turmbauten der Gotik in den Niederlanden südlich des Rheins*, Winterthur 1956, p. 65-66 resp. 58-59; voor Oudenaarde (wel *aus einem Guss*) aldaar p. 65-66. Voor de mogelijke Zuidnederlandse connecties in het algemeen: Ter Kuile, *De houten torenbekroningen*, p. 23-26, 37-41; K. Emmens, “Een Brabantse oplossing voor een Hollandse kerktoren”, in: J.J. Temminck (red.), *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk. Geschiedenis en restauratie*, Haarlem 2002, p. 16-19.

⁵³ M. Battard, *Beffrois, Halles, Hôtels de Ville dans le Nord de la France et la Belgique*, Arras 1948, p. 133 resp. p. 134-135.

⁵⁴ P. Devos, *Het Stadhuis van Oudenaarde. Een architecturaal overzicht*, Oudenaarde 1990, p. 10 resp p. 52.

Haarlem, vieringstoren van de Sint Bavo.
Foto: auteur.

van die van het Stadhuis van Brussel (1449-1455, Jan van Ruysbroeck).⁵⁵

In grote aantallen duiken zulke open keizerlijke beugelkronen in houten vorm vanaf het begin van de 16^e eeuw juist ook in het gewest Holland op, met als een van de bekendste voorbeelden de achtkante vieringstoren van de Sint Bavo in Haarlem (1518-1520)⁵⁶, die vervolgens model stond voor tal van kleinere torentjes met een soortgelijke bekroning op de viering van andere Hollandse (stads)kerken. Is misschien ook de open peer van Rhenen en later Amersfoort in feite als een verbastering van een dergelijke keizerlijke beugelkroon te beschouwen?

Was het toeval dat die keizerlijke beugelkroon, zij het in houten versie, juist toen tamelijk plotseling bovenop torens in Holland opdook, kort nadat dit gewest in 1506 met de dood van Filips de Schone als erfland in handen was gekomen van de beoogde (en in 1519 ook daadwerkelijk tot keizer gekozen) opvolger van de Habsburger Maximiliaan I, te weten Filips' zoon en Maximiliaans kleinzoon Karel V? En dat deze beugelkroonvorm, nadat de Noordelijke Nederlanden met de Opstand tegen de Spaanse koning Filips II gaandeweg ook van de keizerlijke Oostenrijkse tak van de Habsburgers afscheid namen, zijn iconografisch-ideologische betekenis verloor en dus in de loop van de 17^e eeuw ook steeds minder vaak toepassing vond?

En was het toeval dat het eerste voorkomen daarvan in het Sticht uit 1531 dateert – net drie jaar nadat de Habsburgers de wereldlijke heerschappij over het bisdom verkregen hadden? In het geval van het Stadhuis van Utrecht was die machtsgreep even later voor Karel V aanleiding om in 1537 te eisen dat in de nieuwe renaissancefaçade (die in 1546 werd gerealiseerd) de standbeelden van de Utrechtse bisschoppen, die

als voormalige landsheren nog de in 1520 opgetrokken vorige gotische voorgevel hadden gesierd, achterwege zouden blijven.⁵⁷ Zou het kunnen verklaren waarom de gloednieuwe toren van Rhenen, die verder zo duidelijk de Domtoren volgde, niet met een voor Utrecht zo karakteristieke achtzijdige piramide, maar met een in een beugelkroonachtige peer eindigende koepelhelm werd bekroond?

Niet alleen in Rhenen kwam er ter afsluiting van de koepelhelm een dergelijke open peervormige beugelkroon tot stand. Dat was een twintig jaar later ook het geval in Amersfoort, waar de Onze Lieve Vrouwetoren aanvankelijk nog op het eind van de 15^e eeuw, ver voor de Habsburgse usurpatie van het Sticht, gewoon een naaldspits had gekregen. Daar is die koepelspits in de huidige versie weliswaar het product van herhaaldelijke herstel- en herbouwwerkzaamheden, maar dat doet er voor de vorm niet toe. De nu bestaande bekroning is immers toch nog steeds een vrij getrouwe navolging van degene die in 1558 werd aangebracht – in de hoogtijdagen van de fabricatie van zulke ingewikkelde houten torentoppen.

Amersfoort was daarbij – samen met de iets jongere Amsterdamse Oudekerkstoren (1565-1566) van Joost Janszoon Bilhamer⁵⁸ – overigens een van de eerste exemplaren waarbij stelselmatig open achtkante lantaarns met bolvormige tussendaken werden afgewisseld, zoals in de tweede helft van de 16^e eeuw gangbaar zou worden. De Bavotoren in Haarlem, die in het begin van de eeuw in andere plaatsen herhaaldelijk als voorbeeld had gediend, was nog een opeenstapeling van in omvang afnemende prisma's zonder bol- of holvormige tussendaken geweest, verder slechts met die opvallende beugelkroon in de top.

Het belangrijkste verschil tussen Amersfoort en

Amsterdam was dat in het laatste geval de bekroning ook al met enkele evident renaissance-elementen als obelisk, pilasters en frontons werd opgesierd, die in Amersfoort nog ontbraken. In deze complexe opbouw van open en gesloten geledingen gingen beide bekroningen overigens vermoedelijk weer terug op de (wel iets eenvoudiger) vorige helm van de toren van de Sint Janskerk in Gouda, die kort na 1552 moet zijn gebouwd en na verhoging van de toren een halve eeuw later uiteindelijk rond 1650 door de huidige is vervangen. De eerste koepelspits van de Onze Lieve Vrouwetoren die na de brand van 1547 tot stand kwam en in 1558 al weer verloren ging, zou op zijn beurt wel weer eens daarvan de voorganger kunnen zijn geweest.⁵⁹

Slot

Het probleem bij het interpreteren van de betekenis van bouwvormen in Nederland in de late Middeleeuwen en de aansluitende periodes is het gebrek aan bronnen die daarover eenduidig uitsluitsel geven. Ervan uitgaande dat opvallende nieuwe vormen in de architectuur niet volstrekt willekeurig ontstaan, en zeker niet bij voor het stedelijk zelfbewustzijn cruciale bouwwerken als kerktorens, mag aangenomen worden dat ook de nieuwe koepelhelmvorm uit de eerste helft van de 16^e eeuw bij de introductie ervan een bepaalde betekenis bezat.

Door de politieke en cultuurhistorische context waarbinnen zulke bouwwerken tot stand kwamen te onderzoeken, is het mogelijk om met hypothesen betreffende de eventuele iconografische betekenis ervan te komen. In het geval van de bijzondere torenbekroningen in Rhenen en Amersfoort bestaan er, op grond van het plots optreden van koepelhelm en beugelkroon, redenen om een relatie met enerzijds (voor de koepel) de sterk toegenomen bedevaart naar het Heilige Land te veronderstellen, en anderzijds (voor de beugelkroon) met de keizerlijke aspiraties van de Habsburgers, als nieuwe heersersdynastie in het Sticht. Dat in het eerste geval dan een toen gangbaar misverstand – de islamitische Rotskoepel als joodse Tempel van Salomo – aan deze nieuwe vormgeving ten grondslag zou liggen, doet aan de plausibiliteit ervan niets af.

⁵⁵ Daarover: A. Maesschack en J. Viaene, *Het Stadhuis van Brussel. Mensen en bouwkunst in Boergondisch Brabant*, Leuven 1960, p. 189-199. ⁵⁶ Daarover recent uitvoerig: T.H. von der Dunk, *Haarlem als Hollands Jeruzalem. De oorsprong van de toren van de Grote of St.-Bavokerk*, Hilversum 2016. Voorts tot dusverre E.Vink, "De vieringstoren in de Haarlemse bronnen", in: J.J. Temminck (red.), *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk. Geschiedenis en restauratie*, Haarlem 2002, p. 81-97. ⁵⁷ Zie voor deze eis en de gevolgen S. Muller Fz, "Het Oude Utrechtse Stadhuis", *Het Huis Oud en*

Nieuw, 5 (1907), p. 200-201; R. de Kam, "Een waardig huis der stad". *Twintig eeuwen in en om het Utrechtse stadhuis*, Utrecht 2000, p. 51-55. ⁵⁸ Voor de bekroning recent T.H. von der Dunk, "Bilhamers Oudekerkstoren (1565). Een keizerlijk bouwwerk uit het oosten", *Jaarboek Amstelodamum*, 106 (2014), p. 9-45; voorts o.m. H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*, Zwolle 2004, p. 155-159. ⁵⁹ Zie Berends, "De houten torenbekroningen", p. 219-220; Van den Braber, *Toren door de tijd*, p. 65.

Amsterdam, Oudekerkstoren.

Foto: auteur.